

de bezielende geest van een tijdperk. De dichter moest daarom niet allereerst het eigen levensgevoel uitdrukken, zoals Kloos had gedaan en Gorter in zijn sensitivistische periode, maar iets van algemene strekking. En behalve profeteren, moest hij ook kunnen luisteren. Dit verklaart waarom Verwey gehecht bleef aan democratische politieke idealen, en in de persoonlijke omgang onverwacht bescheiden kon zijn.

Omdat de dichter een tolk is, dient hij zich bewust te zijn van wat er in de maatschappij omgaat. Het dichterschap is een nationale taak. De herleving van de Nederlandse poëzie, die Verwey met de Beweging van Tachtig zag beginnen, stond voor hem dan ook gelijk met een veel bredere nationale wederopleving. Zijn denkbeelden over de dichtkunst hangen telkens nauw samen met ideeën over de Nederlandse cultuur en nationale identiteit. Custers legt Verwey's kritiek op het vaderlandse gevoel van Potgieter en diens generatie uit als een afwijzing van het nationalisme. Daarvoor zou een cosmopolitische oriëntatie in de plaats zijn gekomen. Dit gaat voorbij aan Verwey's overtuiging dat een gemeenschap pas in de wereld kan meetellen, wanneer zij aan de beschaving een zelfstandige en oorspronkelijke bijdrage levert. Om wereldburger te zijn moet men de eigen cultuur zo hoog mogelijk ontwikkelen. Dit was wat de Beweging van Tachtig voor Nederland had willen doen. Verwey nam wel eens een houding aan alsof hij het werk alleen moest voortzetten. Hij deelde graag op allerlei terreinen van het Nederlandse culturele leven advies uit. Het Leidse professoraat beschouwde hij als een meer dan academische waardigheid.

Als essayist is Verwey niet in alle opzichten een aantrekkelijke figuur. Zijn schrijfstijl was merkwaardig housterig, en zijn wereldbeschouwing uitte zich te vaak in dogmatisch voorgedragen vaagheden. Aan zijn historische betekenis bestaat echter geen twijfel. De breedte van zijn activiteiten en de omvang van zijn schriftelijke nalatenschap hebben tot nu toe een samenvattende studie in de weg gestaan. Custers heeft voor een dergelijke onderneming interessant materiaal geleverd.

W. E. Krul

P. Veldhuizen, *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschied-beschouwing van Klaas Schilder* (Dissertatie VU Amsterdam 1995; Leiden: J. J. Groen en Zoon, 1995, 399 blz., f49,95, ISBN 90 5030 573 3).

Klaas Schilder (1890-1952) is de bekendste van de eerste generatie gereformeerde theologen na de dood van Abraham Kuyper en Herman Bavinck. Maar eind jaren dertig geraakte hij in conflict met het gereformeerde establishment; zijn schorsing door de synode van de Gereformeerde Kerken in 1944 was de doorslaggevende factor van de Vrijmaking, die het gereformeerde bolwerk scheurde.

Schilder wilde, ondanks kritiek op onderdelen, bewust de erfenis van Kuyper en Bavinck voortzetten. Hij volgde bijvoorbeeld Kuyper in de onderstreping van het gezag van de bijbel en de historiciteit van de bijbelse geschiedenis. Wel probeerde hij over Kuyper en over de door Kuyper zeer gewaardeerde scholastische gereformeerde theologie van de zeventiende eeuw heen terug te gaan naar Calvijn; ook gaf hij in de dogmatiek meer ruimte aan nieuwe bijbel-exegese. Hij zocht bovenal een objectieve grondslag voor het geloof, ook als alternatief voor het subjectieve ervaringsgeloof van de bevindelijke traditie en voor een veelal dominante exemplarische prediking. Hij vond een antwoord in een benadrukken van de heilshistorische betekenis van de bijbelse geschiedenis en het begrip verbondsgeschiedenis.

Schilder onderstreepte evenals Kuyper en Calvijn sterk de soevereiniteit van God over al het

geschapene. Maar die soevereine God is niet alleen de schepper, maar ook de onderhouder van zijn schepping. Of anders gezegd: die schepping is nog niet gereed, Gods raadsbesluit omvat de geschiedenis van het geschapene en Hij is nog bezig met de vervulling ervan. Schepping, verzoening en verlossing behoren bijelkaar. God houdt zich aan de beloften van paradijsverbond en genadeverbond: Christus is de hersteller, op Golgotha heeft hij zijn koninklijke heerschappij op zich genomen om die bij de Wederkomst zichtbaar voor ieder te tonen. In de wereldgeschiedenis voltrekt zich de openbaringsgeschiedenis, de heilshistorie geeft zin aan de historie. God begeleidt de mens, onderweg door de historie die tegelijkertijd verbondsgeschiedenis is. En de bijbel — het boek van het verbond — is niet een platenboek vol devote exempla, maar Gods gids voor de reizigers onderweg in de geschiedenis, objectief en voldoende.

Aldus een beknopte aanduiding van Schilders theologische geschiedbeschouwing. Veldhuizen heeft die deskundig, helder en evenwichtig beschreven. Het is dus theologie, een poging tot nadenken over de zin van het leven. De contextueel isering van dit theologiseren zelf moet men vooral indirect aantreffen in Veldhuizens beschrijving van Schilders posities ten opzichte van de dogmatische gereformeerde traditie en in zijn discussie met de contemporaine filosofie. Veldhuizen had echter mijns inziens wel wat explicieter kunnen zijn over de kerkhistorische betekenis ervan.

Want Schilders theologiseren bedoelde immers niet alleen maar het beoefenen van wetenschappelijk-academische dogmatiek. Hij wilde de zin van het leven aangeven en de betekenis van het christelijk geloof en het geloven. En die tonen aan de moderne wereld en cultuur. Vandaar zijn aandacht voor de contemporaine filosofie en zijn polemieken met de gedachten van bijvoorbeeld Jaspers en Heidegger: apologetiek en evangeliseren tegelijkertijd. Schilder ontleende bovendien aan zijn inzichten allerlei concrete 'vertalingen' en bezat bovendien het vermogen die aan de gereformeerde man en vrouw te brengen, weldra trouwens geholpen door enthousiaste medestanders en leerlingen.

De boodschap van Schilder was in de protestantse context van die jaren dan ook heel herkenbaar en vroeg ook om een standpuntbepaling. Zijn theologische geschiedbeschouwing liet geen ruimte voor quietisme noch secularisatie. De mens, medewerker van Gods, mag en dus moet werken aan de cultuuropdracht, om hier en nu reeds tekenen op te richten van de realisering van het Koninkrijk. De christen heeft geen tijd om met een boekje in een hoekje te zitten, vrome stemmingen of bekommerde zielen te cultiveren. Maar hij moet strijden en bouwen, meewerken aan de opbouw van christelijke wetenschap, cultuur en samenleving. Schilder gaf dus met zijn theologische geschiedbeschouwing een nieuw fundament onder de gereformeerde-Kuyperiaanse cultuurbouw, inclusief de christelijke organisaties en de antithese. Het dreef Schilder tot zijn kritiek tegen Karl Barth, maar ook tot de NSB. Het verbaast ook niet, dat niet alleen sociaal-psychologische redenen enige jaren na 1944 leidden tot de oprichting van de Vrijgemaakte minizuyl, netzo goed als het feit trouwens dat deze tot nog toe de ontzuiling min of meer ontsnapt is.

G. J. Schutte

G. J. van Klinken, *Opvattingen in de gereformeerde kerken in Nederland over het jodendom 1896-1970* (Dissertatie Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen 1996; Kampen: Kok, 1996, xviii + 689 blz., ISBN 90 242 6165 1).

In 1892 fuseerde het overgrote deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk, voortgekomen uit de Afscheiding van 1834, met de door de Doleantie van 1886 ontstane Nederduitse Ge-